

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР І ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС Круглий стіл «Філософської думки»

Олів'є Монжен — французький письменник-есеїст, філософ, соціолог, починаючи з 1988 року керівник легендарного часопису «*Esprit*», відомий видавець, віцепрезидент Синдикату культурної і наукової преси Франції, кавалер ордена Почесного легіону.

Українською мовою було видано його книгу «Виклики скептицизму. Зміни інтелектуального пейзажу Франції» (Дух і Літера, 2011).

У травні 2013 року в рамках III Міжнародного фестивалю «Книжковий Арсенал» було презентовано книгу Олів'є Монжена «Виклики скептицизму». Саме тоді за ініціативою Інституту філософії НАНУ і часопису «Філософська думка» відбулася зустріч Олів'є Монжена з українськими філософами, яка увінчалася яскравою дискусією. Говорили про глобалізацію і загальнокультурні журнали, про історичну пам'ять і роль майданів, про Сократа і Тимоті Снайдера.

Сергій Пролєєв: Ми раді вітати у нас пана Монжена. Хочу зазначити, що «Філософська думка» весь час підтримує діалог із французькими колегами. Зокрема, наше останнє число містить статтю Філіпа Рено¹. Ця стаття написана на основі його виступу на засіданні круглого столу. Це у нас регулярна традиція. От речові докази [примірники «ФД»] — це круглий стіл за участю П'єра Розанва-

---

© О. МОНЖЕН,
М. ПОПОВИЧ,
С. ПРОЛЕЄВ,
О. БІЛИЙ,
С. ЙОСИПЕНКО,
2014

© Переклад з французької
В. Стукалової, 2014

---

¹ Рено Ф. Розум, право і справедливість (ФД, 2013, № 2).

лона², це перший круглий стіл за участю Венсана Декомба 2009 року³, а це 2010 рік; ми розпочали його спеціальним випуском, присвяченим французькій філософії сьогодні, й він побудований на статтях французьких авторів⁴. Тож французька філософська думка нас дуже цікавить, і діалог з нею є дуже плідним. Моя зацікавленість на цій зустрічі подвійна: і як головного редактора «Філософської думки», і як президента Українського філософського фонду, який видав «Виклики скептицизму» в серії «Філософські контакти. Україна—Франція». Присутній тут Сергій Йосипенко — один з перекладачів цієї книжки. Отже, у нас багато тем для розмови. Але я хотів би розпочати з ювілейного приводу. Наскільки я розумію, цього року виповняється 25 років, тобто чверть століття відтоді, як Ви очолюєте легендарний журнал «Esprit». З 1988 року. Так?

Олів'є Монжен: Так, з 1988 року. Але тепер я лишаюся директором журналу з юридичного погляду, а редакційні справи я передав новій генерації. Тому що майбутнє журналів в Європі досить складне (ми про це ще поговоримо). Поряд з Інтернетом друкованим виданням набагато складніше. Отже, слід було залучати нове покоління, ладне продовжувати політику журналу, який завжди намагався передавати естафету далі. Цим він відрізняється від багатьох журналів, які припиняли існування зі смертю своїх засновників. «Esprit» є загальноінформаційним журналом, можна сказати культурно-політичним, а не спеціалізованим, не академічним; він є журналом, що керується переконаннями й має відповідати проблемам сьогодення. Питання в тому, які саме події, як казала Гана Арендт, дали поштовх роздумам. Для мого покоління все те, що відбувалося тут, у Східній Європі, відіграло дуже важливу роль, навчало нас діяти та мислити. Ми визначалися як антитоталітарне покоління.

Сергій Пролев: Зміна статусу пана Монжена спонукає поставити таке запитання: Це величезна праця — впродовж 25 років. То, зрештою, чи була вона того вартя? І продовжуючи запитання про цей тривалий і, як я розумію, плідний шлях, хотілося б почути якесь узагальнення стосовно того, що вдалося зробити журналові в цей період, чим він був у житті Франції і що, можливо, хотілося б зробити і передбачалося, але не вдалося з тих чи інших причин.

Олів'є Монжен: По-перше, якщо говорити про Францію (хоча це спостерігалося і в інших країнах), так званий інтелектуальний громадський простір, як його розумів, наприклад, Габермас, дещо звужився. Тобто негативістська логіка комунікації поступово послабила роль інтелектуального

---

² Розанвалон П. Перевинайдення демократії (ФД, 2009, № 5).

³ Декомб В. Поняття політичної інстанції (ФД, 2009, № 4).

⁴ Сучасна французька філософія (ФД, 2010, №1).

простору, підтримуваного провідними французькими журналами. По-друге, ці журнали були створені представниками академічної науки (я й сам є представником академічної науки — викладав політичну філософію), які не знаходили в університетах інтелектуального простору для дискусії. Жан-Поль Сартр був філософом, Емануель Мунье був університетським філософом; ці люди започатковували журнали з метою створення публічного простору для дебатів. Сьогодні ж ми спостерігаємо, як університети замикаються в собі й занадто спеціалізуються. Я вивчав Мерло-Понті, але мене у філософії цікавить понад усе думка, яка схоплює події, історію і дає відповідь щодо конкретних історичних ситуацій. Сьогоднішнє молоде покоління замикається на спеціалізації. Ще раз наголошую, я не протиставляю думку спеціаліста думкам інших, мене лише цікавить, щоби спеціаліст знайшов публічний простір колективної рефлексії, який би не був цілковито спеціалізованим. І, на мою думку, це непросто.

Ця книга [«Виклики скептицизму»] написана вже більш як десять років тому. До її перевидання у кишеньковому форматі я написав нову передмову. Під моїм сьогоднішнім кутом зору, вона, мабуть, надто оптимістична у баченні демократичного інтелектуала та інтелектуального дискусійного простору. Це в жодному разі не заперечує необхідності демократії. Це питання, яке ви тут знаєте краще за мене. Ми перебуваємо в контексті антитоталітарної боротьби. Для мене яскравим представником цього напрямку у філософії є Ян Паточка з Праги, видатний вчений. Весь феноменологічний центральноєвропейський напрямок є дуже важливим для формування нашої думки. Окрім того можна сказати, що книга надто європейська. Я не критикую, бо ми саме думаємо як європейці. Але те нове, про що я пишу в передмові до 2-го видання, — це той факт, що відбулася глобалізація. І сьогодні філософська думка мусить менше концентруватися на європейських питаннях. Я маю на увазі не європейські інституції, я говорю про філософську думку. Ми увійшли у світ, який тримається не тільки європейською філософською думкою. Про політичну проблематику, яка тут надто важлива, не йдеться. Тож ми маємо осмислити те, що Жан-Люк Нансі називав «мондіалізація»: центральним питанням сьогодні є осмислення того, що являє собою світ. Сьогодні я працюю над питаннями глобалізації, зокрема урбаністичної глобалізації; тут я зустрічаюся із проблемою грецького поліса (зокрема, що означав майдан?). Я вважаю небезпечним убачати в глобалізації явище суто економічне. Осмислення світу має виходити за рамки економічної парадигми. За чотири роки, від 1994-го, коли було написано книгу, до 1998-го, коли вийшло друком кишенькове видання, проблема глобалізації стала центральною.

Олег Білий: У мене у зв'язку з презентацією цього вашого сюжету про глобалізацію виникло таке питання. Можна говорити про універсалізацію, або, так би мовити, глобалізацію дискурсу стосовно світових проблем. Чи

можемо ми вважати це явище унікальним? Адже ми маємо приклад Алексиса де Токвіля, який збагатив американську думку, не дуже розвинену в соціальному плані, уявленнями про французьку революцію і, навпаки, вніс у європейські сюжети уявлення про розвиток американської демократії. Це теж було ознакою глобалізації дискурсу. Тож чи можемо ми сказати, що сьогодні перебуваємо в унікальній ситуації?

Олів'є Монжен: Так, він порівнював Францію, французьку революцію зі Сполученими Штатами. Що зараз є нового? Це не просто перенесення Європи, Старого Світу до Нового. Сьогоднішня ідея полягає в тому, що ми всі живемо — і це пов'язане також із технічною еволюцією — з новими технологіями, у глобальному (й не лише в суто економічному вимірі) потоці, в який ми всі однаково вписані. Я не кажу, що треба думати інакше, я кажу, що треба засобами філософії осмислювати сучасний світ. Я не піддаю сумнівам філософію. Навпаки. Я тільки закликаю децентралізуватися, вийти за рамки єдиного європейського, гегелівського бачення проблем. Щоб коротко пояснити мою думку, наведу приклад щодо мобільного телефону. Стосунок до простору і часу, що належить до питань філософської орієнтації, трансформується, — не через появу питання віртуального (я б так не сказав, бо віртуальне завжди існувало), але через появу сучасної форми віртуальності, віртуальність нових технологій. Пришвидшений, безпосередній, миттєвий стосунок до часу та простору тощо. Філософського осмислення цих проблем нам ще бракує. Над цими питаннями працював хіба що французький філософ-феноменолог Жан-Лу Десанті. Тож треба не так навчитися думати інакше, як вийти за рамки звичних рефлексій європейської історії.

Сергій Пролев: Поняття простору і часу стало іншим. Але тут якраз виникає парадокс між тим, що, образно кажучи, глобалізація розширює простір світу, його часові та просторові параметри, а водночас — те, про що сказав пан Монжен, — простір публічного діалогу у Франції звужується. Чим це пояснити?

Олів'є Монжен: Я повністю згоден із цим. Пришвидшення елементів дискусії, акумуляція їх спричиняється до розрідження простору дискусії. Сьогодні ми маємо враження, що Інтернет може сприяти обмінам між спеціалістами. Мене цікавить Декарт, вас цікавить Декарт, і в нас набагато легше створюється простір комунікації. Але якщо говорити про демократичні неспеціалізовані дебати, дорадчі дебати, як каже мій друг П'єр Розанвалон, то тут спостерігається протилежний процес, їхні можливості послаблюються. Ми не маємо доказів того, що соціальні мережі, які є віртуальними мережами, стають чинником демократичної активізації. У всякому разі це дискусійне питання. Що я спостерігаю: нещодавно я повернувся з Каїра; під час «арабської весни» всі соціальні мережі перемістилися на майдан, який

став чимось на кшталт агори. Начебто було треба, щоб віртуальне створило своєрідний демократичний рух у реальному просторі, на певній території.

Я думаю, і певні країни, зокрема ваша, в цьому помітно відзначилися. Ми маємо (і тут ми вже за межами американського контексту демократичного творення, який ви шойно згадували) низку майданів, через які було закладено демократичні основи, — починаючи із площі Тяньаньмень у Китаї й того, що відбувалося у Празі, включно з тим, що відбулося у вас [у 2004 році], аж до того, що зараз відбувається в арабському світі. Це дуже цікаво (я не говорю суто про Україну), все це моменти, як казала Гана Арендт, закладення основ. А відтак постає проблема інституціалізації демократії. Треба перейти від закладення основ до творення інституцій. Ці питання зберігають свій сенс навіть для суспільств із демократією більш поважного віку.

Якщо раніше ми спиралися на гегелівське протиставлення загального і окремого, сьогодні головним протиставленням є глобальне і локальне. Але глобальне завжди є антецедентом, ми завжди є залученими у глобальне: економічні потоки, потоки інформації, потоки комунікації тощо. Я можу навести приклади з різноманітних галузей. Саме тому треба вживати слово «глобалізація» у множині, не обмежуватися поглядом тільки крізь економічну призму. Це дуже важливо усвідомити сьогодні. Тому що економічні науки, які радше не є науками, стають сьогодні моделлю, поширюваною на філософію. І це становить проблему.

Мирослав Попович: Політичні сили, які виходять сьогодні у нас на арену, на відміну від Заходу, не продовжують чийось справу, а шукають собі батьків. Тому союзи, які складаються в нашому житті, можуть просто приголомшити західного спостерігача. Наприклад, кілька днів тому я сидів за одним столом із лідером праворадикальних сил Тягнибоком. Якби мені сказали два роки тому, що я із тим правим радикалом буду обговорювати якісь політичні проблеми, я б не повірив ніколи. Насправді ж там і не відчувалось якоїсь несумісності із демократами, тому що фактично ці люди, які сьогодні у нас на політичній арені шукають собі батьків, знаходять їх у той спосіб, який нам може бути абсолютно неприйнятним, але разом із тим ми не можемо забувати одне. Реально ми сьогодні маємо авторитарну систему, яка поширює свій тиск на все суспільство, і ми шукаємо односторонців не у великій традиції, й тому через деякий час ми бачимо все в перекрученому вигляді. Ми шукаємо сьогодні ті сили, які не дадуть цій країні ув'язнути в тоталітарному багні. З іншого боку, ми всі живемо під знаком Майдану⁵. Тобто того простору, який забезпечував нам справжню демократію. І ця пов'язаність із великим простором відіграє для нас сьогодні негативну роль. Тому що ми стаємо прив'язаними до безпосередньої демократії. Мені дуже сподобалось

---

⁵ У травні 2013-го, коли відбувалася розмова «за круглим столом», йшлося про Майдан-2004. — Прим. ред.

щойно сказане про пряму демократію та її недоліки. Сьогодні ми маємо зразки справжньої демократії. Це — битва за збереження пам'ятників старовини, проти агресії будівельних компаній і т. д., і т. ін. Тобто мікрополітика, яка має своєю заслугою, своєю чеснотою те, що вона щира і може дати результати, а з іншого боку, вона замкнута у просторі, який не може дати кардинальні розв'язання.

Олів'є Монжен: Упродовж останніх 15 років існує дві проблеми. У європейських інтелектуалів часто спостерігається певна ілюзія: самих лише відкритих економічних ринків буде достатньо для активізації демократії. Але ми в журналі «Esprit» ніколи не вважали, наприклад, що в Китаї розвиток ринкової економіки є чинником демократизації. Це не ставить під сумнів наш демократичний постулат, це його тільки ускладнює. П'єр Розанвалон написав книгу «Утопічний капіталізм», де він нагадує, що теорії ринку у філософії — це теорії, які виступають проти політичної сфери: ринок звільнює людей, на протипагу політиці, яка підпорядковує. У Європі, де люди замислюються про суспільну угоду, ідея утопічного капіталізму є вочевидь хибною, тому що ринок зорганізовує змагання, але не скасовує політичної сфери, держави. Ми були сліпими, коли вважали, що ринок автоматично трансформує відносини з державою та політикою. Якщо ви подібно до мене працюєте над філософськими проблемами урбаністики, ви бачите сьогодні, що урбанізацію дуже часто здійснює держава, яка поєднує ринок із сильною державною владою: Китай як велика держава або всі ті малесенькі містатержави Перської затоки, які є найрозвиненішими в ринковому сенсі. Тож маємо проблему осмислення співвідношення «ринок—держава», яка відсилає нас до питань ХІХ століття, на яких було побудовано багато історичних рухів. Але не можна просто сказати «ринок звільнить нас від держави та від домінування держави». Навпаки, ми бачимо режими, яким вдається поєднати ринок і сильну державну владу. Це доволі нове явище. А політична філософія ще його не осмислила. Річ у тім, що політична філософія сьогодні перебуває під значним впливом американської моделі, що є ринковою моделлю, за якої держава тільки коригує ринок з погляду не соціальної держави, а релігії або аспектів благочинності тощо. Тобто питання формулюється не як «держава або ринок», воно набагато складніше. І це аж ніяк не скасовує роздуми про демократію, а натомість має їх розширити.

Сергій Пролєв: Політична філософія розвивається, беручи собі за поживу суспільно-політичні явища, які сьогодні відбуваються. І у зв'язку з цим, з огляду на ту характеристику нашого життя, яку дав Мирослав Володимирович, маю питання: як бачиться із Франції ситуація на схід від кордонів Євросоюзу — і політична, і інтелектуальна ситуація? І зокрема, чи відбувається в цій ситуації якимось відчутне розрізнення Росії, російської ситуації і того, що відбувається в Україні?

Олів'є Монжен: Для тих, чия позиція, як моя, була сформована на базі антитоталітарного руху, поза проблемами культурної ідентичності, очевидно, що Україна належить до європейського кола. Я вважаю, що ми ще погано знаємо європейську історію ХХ століття. Це лишається великим питанням. На нас велике враження справила книга Тимоті Снайдера «Криваві землі», що показує, якою мірою Польща, Білорусь та Україна стали жертвами злочинів ХХ століття. Гадаю, ми ще не знаємо історії цієї Європи. Тож для нас дуже важливо змінити своє бачення тоталітарної Європи, що узвичаєно відсилає нас до нацизму і концтаборів, навіть якщо це дуже важливо; була ще безліч інших таборів, чого ми ще не осмислили. Тому, безперечно, важливо сприяти тому, щоб українські літератори, філософи приїздили до Франції, але найголовніше, слід змусити французів зрозуміти (саме тут полягає фундаментальна інтелектуальна проблема), яким є історичне місце України. Тут ми повертаємося до проблем історичної пам'яті, про які власне щойно ішлося. В цьому напрямку у нас мало зроблено, і справді є ризик (ви бачите, що я активно намагаюся протидіяти цьому), що Україну і надалі вважатимуть тільки сателітом Росії, що не відповідає історичному процесу. Можливо, ми перебуваємо на початковому етапі, коли назріло завдання переписати історію Європи. Гусерль та інші великі мислителі повоєнного періоду говорили про кризу європейської свідомості (це саме термін Гусерля). Сьогодні нам треба повернутися до осмислення кризи європейської свідомості у новому історичному контексті — з питанням Росії, її влади, яка поєднує державу і ринок, ресурси, якими вона володіє. Тут ми стикаємося із проблемою. А втім, ми завжди вважали, що коли Росія познайомиться з ринковою економікою, роль держави зменшиться. Ми вважали, що люди, які знали комуністичну владу, не захочуть більше сильної державної влади. Це те, чого ми очікували від колишніх комуністичних держав: мовляв, вони не захочуть більше сильної державної влади, бо мали цього занадто багато. Та ба! Ми бачимо подекуди, що з ринком держава повертається. Саме такі випадки недостатньо нами осмислені. Тут подвійна проблема. Перша проблема — це повернутися до історичної пам'яті та філософськи осмислити європейську свідомість. Ми готуємо на наступний рік у журналі «Esprit» велике опитування, плануємо надіслати наші запитання філософам усього світу для того, щоб дослідити сучасний нігілізм. Адже починаючи з кінця ХІХ століття (Ніцше) питання європейської свідомості — це нігілізм. Що становить цінність цінності? Того, що зветься цінність цінності, більше немає, навіть в економіці її немає. Немає еталону. Тож перший пункт — необхідність великої філософської роботи навколо європейської свідомості в контексті глобалізації. Не для того, щоби втратити, розпорошити Європу. Не можна вдовольнятися тільки економічною наукою, не можна вдовольнятися у філософії, як це часто має місце, аналітичною філософією та когнітивізмом. У Франції дедалі більше філософія є саме такою. Треба повернутися до великих питань філософської свідомості. І Україна тут набуває

фундаментального значення. А друга проблема — це осмислення питань демократії, котрі, як сказав Розанвалон, стають комплексними. Ви говорили про спонтанну і репрезентативну демократію. Проблема сьогодні полягає, якщо ви поїдете до Тунісу або Єгипту, у політичній репрезентації. Там наражаються на неспроможність створити демократичні партії, які б репрезентували спонтанні рухи. Я гадаю, що й у вас тут також існує проблема із партіями. У нас, у країні просунутої демократії ми також сьогодні маємо політичну репрезентативність, яка є надто застиглою, яка блокує реформи. Тож питання політичної репрезентації переплітається з питанням спонтанної демократії, соціальних мереж та ухвалення рішень. Рух має бути подвійним. Недостатньо сказати «ми мусимо краще знати Україну». Треба також мати іншу репрезентацію України. Україну погано знають. Це найголовніше, фундаментальне питання. І тут відповідальність лежить якоюсь мірою на наших політиках. Мені нагадали вчора, що наш колишній прем'єр-міністр невдало висловився про стосунки України й Росії. Тому ж бо книга Тимоті Снайдера дуже важлива для нас. Всі французькі поважні журнали присвятили їй огляди. Це ознака того, що ми по-новому підходимо до осмислення європейської історії. Я особисто вважаю, що треба дати новий поштовх європейській думці. І в рамках глобальних проблем, і в рамках Європи. Бо що являє собою інституційна Європа та її труднощі? З одного боку, маємо експертизу, яка головним чином є економічною експертизою, а з іншого — популістські реакції, базові реакції. Треба вийти з цього контексту, треба віднайти певне співвіднесення з історією, з простором і часом. З тією економічною парадигмою, що розвивається. як процес, як машина, котру нам не вдається контролювати, ми втратили співвіднесення із простором і часом.

Сергій Йосипенко: Я хочу повернутися до початку нашої розмови про інтелектуалів. Ваше покоління було антитоталітарним, і я не думаю, що нове покоління є антиглобалістським, але воно, безперечно, буде організованим фактором глобалізації. Тож яким чином? І друге питання — про співвідношення публічного простору і інтелектуалів. Можу послатися на Марселя Гоше, котрий казав щодо сучасних інтелектуалів — залиште свої теорії собі і дайте нам розв'язання. Який вихід ви бачите із цієї колізії?

Олів'є Монжен: Я почну з другого питання. Я думаю, що треба повернутися до філософського осмислення фундаментальних питань. Що таке грецький поліс, логос, філософське знання? Ян Паточка нагадав нам про це, цитуючи Геракліта: «поліс» дорівнює «полемос», це союз у незгоді. Це означає, що треба мати спільні правила, щоби бути незгодними. Саме це і є демократією. На площі та в асамблеї. У репрезентації та на майдані. Все це слушно й сьогодні. Це означає думати про одиничне та численне одночасно. Тому я й цікавлюся архітектурою та питаннями урбаністики. Як створи-

ти спільноту в Сан-Паоло, де 22 мільйони населення. Часто буваю у Бразилії, в Латинській Америці; там світ швидко розвивається. Це проект створення спільноти, об'єднання у незгоді. Це філософський проект. Цей проект створення спільноти, як сказав Жан-Люк Нансі, є проект створення світів. Подивіться на європейські інституції. Я європеець, ми чекаємо на Україну і сподіваємося, що все відбудеться належним чином. Як функціують європейські інституції? Я шойно сказав, що, з одного боку, є експерти, а з іншого — народи. З одного боку, ми маємо консенсус щодо правил, а поряд із тим — диссенсус народів. Європа складається з народів, які все менше і менше хочуть цієї Європи експертів. Ми живемо у світі, який перебуває між консенсусом і диссенсусом. І часто він не знає, де саме він перебуває. Поль Рікер говорив про «конфліктний консенсус». Існування дискусійного простору вимагає наявності мінімальної спільної мови. Якщо ви хочете мати правила, які будуть чимось більшим, ніж просто інструмент, як казав Габермас, більшим, ніж експертиза, необхідна спільна мова. За моїми спостереженнями, щодо багатьох питань немає спільної мови. У Франції часто політичні дискусії зводяться до юридичних, технічних. Це робота філософів, завдання аналітичної філософії Декомба — відновити мінімальний сенс слів, за допомоги яких ми ведемо дискусії.

Що стосується інтелектуалів, то я вважаю, що сьогодні інтелектуал — це дедалі більше інтелектуал-технік, інтелектуал-експерт. Треба опиратися тому, щоб філософська мова ставала «полонянкою» спеціалізації, експертизи. Тому що це призведе до того, що замість політичного дискурсу, який має впливати на репрезентацію, ми матимемо або дискурс на кшталт «ми не можемо зробити інакше», ніби існує економічний процес, який розгортається незалежно від нас, або реакцію обурення. Рух обурених ми бачимо потроху повсюдно. Рух обурених — це також рух відмови. Тож ми маємо справжню проблему, проблему перехідного періоду, нове у політиці. Все, що я писав про демократію, не втратило актуальності, навіть стало ще актуальнішим. Хто міг передбачити те, що відбулося в Каїрі та в Тунісі? Мені подобається формула одного французького інтелектуала, який переінакшив висловлювання Маркса. Маркс сказав: «Філософи пояснювали світ, однак завдання полягає в тому, щоби змінити його». Ми бачили, що з того вийшло. Сьогодні проблема в тому, що світ дає собі раду сам, ми йому не потрібні. Це економічна машина, глобалізація, яка не підкоряється нам. Натомість ми маємо великий дефіцит інтерпретації. А також — дефіцит філософського стану, здатного думати разом. Філософський стан став надто технічним; він не є стурбованим. А я згоден з Сократом, з Паточкою, який писав стосовно Сократа, що ми думаємо тільки тоді, коли ми стурбовані. Тут ми підходимо до питання: «що таке думка?» Журнал — це не академічний інструмент, тому що журнал створюють для того, щоб осмислювати події. Події створюють журнал. Питання в тому, що вважати подією. Це не просто актуальна інформація, яку ми чуємо по радіо. Проблема сьогодні — виявити, що саме є

подією. Це стало дуже складно, тому що ми перевантажені інформацією. Світ дуже ущільнився.

Я вважаю, що проблемою нового покоління є дефіцит інтерпретації поточного історичного моменту. Сьогодні це складно вловити, треба докласти більших зусиль, щоб осмислити Європу у світі.

Сергій Пролєсв: Я хотів би цей мотив підхопити. Оця відсутність стурбованості інтелектуалів, яка, зрештою, і є засновком плідності думки, не може не непокоїти. Як нам її діагностувати? Чи свідчить це про те, що інтелектуали, перетворившись на таку собі університетську спільноту, просто відпрацювали свій історичний ресурс, як, скажімо, свого часу відпрацювала свій ресурс схоластика.

Чи не виникає тоді питання про тих нових мисленників, нових акторів інтелектуальної праці, які здійснять власне цей діагноз сучасності й повернуть думці цю живу дотичність до спільної події, в яку ми всі занурені, — до події сучасного світу.

Олів'є Монжен: Я багато в чому згоден з вами. Відповім, по-перше, як француз. У Франції державний сектор важливіший, ніж приватний. Університети є державними. Тож поширеним явищем, навіть серед молодих науковців, є те, що філософ Джузеппе Феррарі наприкінці XIX століття називав «найманими філософами». А журнал «Esprit» є незалежним, тобто інтелектуал-співробітник журналу не є тим, хто гарантовано отримуватиме зарплату до скону віку. Сьогодні у Франції, де економічна криза дуже глибока, де безробіття зростає, мене дуже дратують співробітники, які жодного разу у своєму житті не бачили безробітного. Вони не можуть зрозуміти цих проблем. Безробіття погано репрезентоване профспілками, політичними партіями. Треба навчитися бачити невидиме. Коли ви сьогодні їдете до Латинської Америки, до Бразилії, до Колумбії, до Мексики, в усіх великих містах є університети державні та приватні. Це не проблема релігії. А у Франції вважається, що інтелектуал, який працює у приватному університеті, залежить від ринку і тому не вміє мислити, бо залежить не від держави. Візьмемо приклад Боготи, міста, яке я добре знаю. Сьогодні це дуже жорстоке, дуже напружене місто, реструктуроване університетами. Створюються університети, які стають урбаністичною базою міста. Я впевнений, що і в Києві були університети, які підтримували власне існування міста. Європейські міста були створені комерсантами й університетськими викладачами, які, до речі, часто були монахами. Вони створювали свій простір. І проблема не в релігії, проблема — це свобода простору, сприятливого для розвитку думки. В Європі, у Франції бракує динаміки створення інтелектуальних інституцій. Журнал «Esprit» є одним з небагатьох незалежних журналів. Те, що відіграє важливу роль в політиці, має відігравати таку саму роль у просторі знань. Я спостерігаю, що в Новому світі, який швидко розвивається, створення на-

вчальних просторів, не тільки вищої освіти, дуже важливе. Сорок років тому разом зі мною в Сорбонні навчався колумбійський студент, ми були друзями і разом вивчали філософію. Десять років по тому він створив університет в одному колумбійському місті. В університеті спочатку навчалось три тисячі студентів, сьогодні їх тридцять тисяч. І що вони зробили у своєму університеті? Лікарню. Тобто в університеті ми бачимо всі елементи соціальної дії. Якщо університет не залежить від держави, це не означає, що він буде запроданий ринкові. Питання не формулюється як «державна або ринок». І я не заперечую ролі державних університетів. Треба з'ясувати, чому мало творчості, мало «стурбованості».

Мирослав Попович: Я хотів би зауважити. У нас є університети у великих індустріальних містах. У Дніпропетровську, наприклад. Все там добре, і студенти там прекрасні. Я там буваю час від часу. Лекції там на належному рівні викладаються. Але ці університети не є осередками для інтелектуального розвитку. Вони не створюють клімат. Вони перебувають під тиском індустріальної ідеології. Так було і за часів соціалізму Хрущова та Брежнєва, і за часів Сталіна, і сьогодні, за умов дикого капіталізму — вони так само закриті у своїй шкаралупі. Мені там не цікаво виступати. Студенти на мене дивляться і з інтересом, і доброзичливо, але як на актора на сцені, а не як на співавтора. І тому цей поділ між спеціальностями чи, може, соціокультурними функціями дуже болісно відображається на всьому культурному житті. Наприклад, ми говорили про те, що гуманітарний аналіз потребує простої семантики — семантики, яка могла б перекладати якісь спеціальні питання на той самий вічний неспокій. Ми маємо приклади лінгвістичних теорій, що намагалися знайти якісь прості цеглини для гуманітарного знання і порівнювати різні культури за цим принципом. Наприклад, Анна Вежбицька в Австралії та ін.

Олів'є Монжен: Так. Візьму один приклад. Глобалізація — це не тільки економічна глобалізація. Якщо ми хочемо зрозуміти це, треба примусити себе працювати над основними поняттями сучасної глобалізованої та фінансової економіки: ризик, заборгованість, інвестиція. Всі ці поняття походять з теології та філософії, а сьогодні їх розглядають суто в кількісному вимірі й виражають у цифрах. Треба змусити себе повернутися до філософського осмислення економіки. Цього не зроблено. Сьогоднішня репрезентація економіки є квантитативною. І тут — я абсолютно згоден з вами — маємо семантичну проблему. Але також і проблему реактивації рефлексії. Я не шукаю геніального філософа, який нас врятує, у нас є належна кількість мислячих людей. Якщо з'явиться новий Аристотель, тим краще, але можна сказати, що Аристотель вже існує для того, щоб думати над проблемами сучасної економіки. Тут інша проблема. Ми мали прогресистське бачення філософської думки, що призвело до того, що сучасну економіку стали вважа-

ти кінцевою найвищою точкою знань і точною наукою, яка спирається на математику. Це помилково. Треба критикувати тоталітаризм, але треба також критикувати прогресизм філософської думки, який заважає нам думати, користуючись тими поняттями, які у нас є. У нас у Франції сьогодні немає великих постатей у філософії, як то було раніше, — Деріда, Рікер, Мішель Фуко. Коли нам було по двадцять років, ми ходили вечеряти до Рікера. Сьогодні молоді вчені не мають таких метрів або їхні кумири є іноземцями. Я думаю, що класики, у літературі чи у філософії, — це ті, хто лишається завжди сучасним. Для того, щоб думати, щоб осмислити створення нових держав, мені радше потрібен Гобс, ніж якийсь соціолог, який живе у Дубаї. В нашому розпорядженні є багато речей. Наприклад, про кого з філософів сьогодні знову багато говорять? Це Симона Вейль. Вона була ангажованим філософом, її дуже сильна філософія відповідає нашому часові; це не філософія медіації, це не гегельянська філософія. Наша епоха є епохою семантичних зламів, які ускладнюють медіації, ми вийшли з вертикального світу. Поряд із тим набуло актуальності нове прочитання мислителів попередніх часів. Наприклад, ми нещодавно видали повне зібрання творів Клода Леві-Строса. Питання антропології є також фундаментальними, нове прочитання, коментування творів Леві-Строса — це дуже цікаво. Треба перечитувати, переймати ідеї відповідно до запитів нашої епохи. Це означає, що треба мати запитання. Поль Рікер або Жиль Дельоз говорили, що не треба шукати рішення, треба добре формулювати проблеми. Наша біда в тому, що ми сьогодні дуже погано формулюємо проблеми. Адже ми не думаємо про негативне, нібито існує якась заборона на негативне. Сучасний світ, може, тому що він був занадто збурений, — така вже його історія, — не хоче бачити негативне. Звідси лімітація споживання, яка проходить через цифрові технології; це суто режим споживання, режим надспоживання. Ви можете мати інтелектуальне надспоживання і не думати. Це питання, яке порушувалося ще з часів Ніцше. Я думаю, що нігілізм — це найсучасніше питання. Нігілізм не означає не думати, це означає ізнов навчитися думати.

Олег Білий: У мене є ще зауваження щодо глобалізації. Я хотів би повернутися до нашої провідної теми. Касторіадис колись говорив, що для Європи і для розвитку європейських інституцій були важливі два проекти. Один проект, як він казав, емансипації, тобто проект колективної автономії, і проект ринку. У цьому зв'язку у мене таке запитання. Ви говорили сьогодні про те, що в умовах глобалізації надзвичайно важливе поширення демократичних інституцій. Через комунікативну вдосконалену мережу, таку як Інтернет, через взаємини між націями, між країнами, інтелектуалами. Натомість ми спостерігаємо сьогодні, зокрема в Україні, як запозичені або пересажені на наш ґрунт інституції перетворюються на знаряддя авторитарної системи, авторитарного режиму, наприклад конституційний суд, який в умовах України виконує функцію, що полегшує політичні репресії.

І в цьому зв'язку ми знаємо також приклад з історії, коли чимало з країн Латинської Америки взяли за взірць американську Конституцію. Це — Венесуела, Бразилія, Аргентина. І попри те вона також стала знаряддям диктатур. Як цю ситуацію можна пояснити? І чи не пов'язане це, особливо сьогодні, з настанням доби імітацій, симулякрів?

Олів'є Монжен: Ще раз повторюся: найбільше мене цікавлять дуже наочні речі. Коли я вивчаю питання урбанізації, це означає, що я маю простежити, як змінюється демократія на світовому рівні, й вийти за рамки ідеї, що відкритий ринок є чинником демократизації. Ні, сьогодні ми повсюдно спостерігаємо реорганізацію співвідношення «держава — ринок». Немає більше окремо вільного ринку й окремо диктату держави; виникає нова алхімія, яку треба осмислити. Європейська «філополітика» (політична філософія) осмислювала розвиток класичної держави-нації. Сьогодні більше немає класичної держави-нації. Я казав, що потрібна не нова філософія, але, можливо, нові Лок, Гобс і Русо, необхідно думати про те, що виникає у сучасному контексті. Чому їх немає? Русо не думав у порожнечі, він осмислював сучасні йому проблеми. Саме через це я люблю «філополітику». Але це не означає, що демократичне питання перестає існувати. Навпаки, треба його зберегти, як вісь європейської філософії, а не казати просто, що все скінчено. Ви тут добре знаєте, що треба динамізувати демократію. У світовому масштабі політична демократія є проблемою номер один, тому що глобально репрезентативний політичний клас, тобто публічна сила, розглядається як корумпований, «клієнтелістський», якщо взяти Латинську Америку або Африку. Наявна криза репрезентації. Ви маєте рацію — потрібна не лише спонтанна демократія, потрібна також і репрезентація. Але сьогодні у світовому масштабі репрезентація є негативною, як тут, в Україні, так і у Франції, в іншому контексті, так само й у Бразилії. Лула, президент Бразилії, не спромігся здійснити політичну реформу, тому що бразильський політичний клас надто корумпований. Але він дав поштовх урбаністичній та соціальній демократії. Коли я писав свою книгу, я мав більш позитивне бачення подальшого розвитку політичної демократії. Все виявилось набагато складнішим. Сьогодні треба, як це робить П'єр Розанвалон, думати про страти (шари) демократичної дії.

Сьогодні запит на філософію дуже великий. Створюються філософські журнали — не академічні, а більш популярні. Запит на філософію — це запит на сенс життя: «дайте мені сенс мого життя». Так запитують у філософів, як вчора питали у священника. Треба порушувати ці питання. Є такий запит на філософію, яка б дала нам суміш стоїцизму, вчення отців церкви тощо. Люди, які більше не знають, як сьогодні діяти, шукають сенс як щось на кшталт спіритуальності. Але філософія — це не спіритуальність.

Ще одне питання, яке мене цікавить, — це майбутнє релігії. Я не піддаю сумніву ідею Марселя Гоше, що ми живемо у пострелігійному суспіль-

стві. На світовому рівні у релігії світле майбутнє. Французам, які зі своєю традиційною світськістю вважають, що світ втрачає віру та релігію, я кажу, що треба бути уважними й добре подумати про майбутнє релігії. Стосовно багатьох питань ми пристаємо до гегелівської позиції й думаємо, що вони можуть втратити своє значення. Але є багато речей, які не минають, вони переконфігуруються, реструктуруються, але лишаються жити. Питання релігії є центральним для країн Центральної та Північної Америки. Всі соціологічні дослідження показують, що євангелістські церкви посядуть провідні позиції до 2050 року. Чому? Тому що євангелістські церкви нагадують маленькі капіталістичні підприємства, вони дуже добре супроводжують сучасну економіку.

Сергій Пролєсв: Чи не виникає тут парадокс? Бо, з одного боку, вже кілька десятиліть ідеться про втрату довіри до макронаративів, а з іншого — такий велетенський макронаратив, як християнська віра, не лише працює, а й, судячи із цих передбачень, опановує дедалі нових і нових віруючих. То як поєднати ці дві ідеї?

Олів'є Монжен: Це складніше. Якщо ми візьмемо католицьку церкву, то тут ми маємо давній конфлікт церкви і держави. Якщо ми візьмемо проблеми католицизму в Європі, то добре видно, що наявна криза європейської церкви, але це не можна сказати про Латинську Америку та інші куточки світу. Ви слушно зазначили, що відбувається переміщення центрів: те, що відбувається у Європі, — це не те, що відбувається у масштабі світу. Ми, філософи, маємо думати про те, що становить «кризу європейської свідомості»; це була назва книги Поля Азара про добу Відродження у Європі. Я вважаю, що ми переживаємо таку саму епоху, як Відродження; ми знову маємо осмислити кризу європейської свідомості у світі, який вже інший, у світі, що розширився та глобалізувався. «Глобалізувався» означає, що ми маємо спільні проблеми у різних куточках світу. Я не хочу сказати, що історія Європи закінчилася і десь розвиваються інші світи. Я думаю, що Європа має, що дати цьому бідному світові, який не має правил, які б його стабілізували. Майбутнє Китаю дуже непевне, дуже крихке. Отож, думати про кризу європейської свідомості — це думати також про місце України в Європі. Думати про кризу європейської свідомості, бо тут ми надто швидко вийшли з антитоталітаризму (я повертаюся до Тимоті Снайдера), — це означає куди більше зважати на негативну пам'ять ХХ століття, ніж ми це робили раніше. Молоді покоління — я говорю про Францію — вже забули ГУЛаг. До речі, Поль Рікер, який багато працював над питаннями дискурсу, назвав одну зі своїх найголовніших книг «Пам'ять, історія, забуття». Ми маємо необхідні інструменти для осмислення.

Сьогодні, коли ми у Франції говоримо про кризу, то маємо на увазі кризу економічну: проблему робочих місць, зайнятості. Вочевидь, коли ви

слухаєте політиків, близьких до пана Оланда, ви чуєте: «Ми швидко вийдемо з кризи». Минуло вже п'ять років, як сталася економічна криза 2008 року. В журналі «Esprit» ми одразу писали: «Треба почати входити в кризу». Це означало, що проблема не тільки у виході з економічної кризи, проблема сучасної кризи в тому, що це глибока інтелектуальна криза. Тут ми маємо працювати всі разом, немає української відповіді, французької, іспанської або бразильської. Які питання для нас є спільними, саме в цьому й полягає глобалізація, і в тому, як ми їх відтворимо у своїй історії. Але спочатку ми маємо спільні питання. Це дещо нове. Раніше політика будувалася за принципом «це я, я є індивідуальністю, і я підіймаюся до універсального». Тепер спільні питання завжди й постійно передують для нас. Саме через це ми маємо відновлювати й посилювати наші контакти. Що більше ми глобалізуємося, то більше фрагментованим стає світ.

Мирослав Попович — академік, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України, головний редактор часопису «Філософська думка».

Сергій Пролєв — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, президент Українського філософського фонду.

Олег Білий — доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

Сергій Йосипенко — доктор філософських наук, завідувач відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — історія філософії, політична філософія, філософія історії.
